

Порівняльне літературознавство

Людмила Грицик

УДК 821.161.2: 821.353.11.091

УКРАЇНЬСЬКА РЕЦЕПЦІЯ “ВИТЯЗЯ В ТИГРОВІЙ ШКУРІ” РУСТАВЕЛІ: МІЖ М. ГУЛАКОМ ТА О. ЛОТОЦЬКИМ

У статті простежується українська рецепція “Витязя в тигровій шкурі” Шота Руставелі та причини, що зумовили її особливості.

Ключові слова: порівняльне літературознавство, середньовіччя, грузинська література, українська література, переклад.

Liudmyla Grytsyk. Ukrainian reception of Shota Rustaveli's "The Knight in the Panther's Skin" between M. Hulak and O. Lototsky

The paper traces Ukrainian reception of “The Knight in the Panther's Skin” by Shota Rustaveli and the circumstances which prefigured its peculiarities.

Key words: comparative literature, the Middle Ages, Georgian literature, Ukrainian literature, translation.

Нещодавно світова громадськість відзначала 800-ліття визначного твору Шота Руставелі “Витязь у тигровій шкурі” і 300-ліття його першого видання під редакцією і з коментарями Вахтанга VI. Поема відома в Україні в різних перекладах і дослідженнях. Розмислам над особливостями української рецепції поеми та причинами, що її зумовили, і присвячена ця публікація. Свої міркування я хотіла б розпочати словами “вже літнього”, як підмітив редактор газети “Дроеба” І. Мачабелі, М. Гулака з його промови, виголошеної 13 березня 1884 р. в тифліському “Гуртку” й пізніше надрукованої російською мовою в четвертому випуску “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа” [див.: 24]. “...Дозвольте мені, – мовив він, – вибачитися..., що я... тут, у Тифлісі, наважуюсь говорити про “Барсову шкуру” перед людьми, котрі набагато краще за мене знаються на красі і вартості цієї поеми”.

Як відомо, майже 23 роки (від 1863 по 1886 р.) М. Гулак жив у Грузії. Спершу в Кутаїсі, потому в Тифлісі. Тогочасна періодика неодноразово відгукувалася про нього як про людину, яка “зробила велику послугу кавказознавству”. До уваги бралися знакові на той час праці вченого “Про місце грузинської мови в сім’ї індоєвропейських мов”, “Про видатного перського поета Нізамі”, відгуки про європейські переклади Руставелі, видання “Вісраміані” – грузинської версії “сатиричної утопії” перського поета Гургані [див.: 4] тощо. Виходячи з цього неповного переліку напрацьованого вченим, можна дійти висновку про те, що “Витязь...” був епіцентром його розмислів про грузинську літературу, яку він знав і читав в основному в оригіналі. Це потверджують не лише його міркування про окремі грузинські твори, частини поеми Руставелі, а й спостереження над європейськими перекладами твору, зокрема німецьким, виконаним А. Лейстом, з яких критик постає чудовим знавцем оригіналу, епохи, в яку була написана поема, і майстром/шукачем можливостей еквівалентного перекладу, коли, за Н. Гарбовським, еквівалентність є “категорією перекладацької самосвідомості, тобто внутрішньою”. “Перекладач, – міркує Н. Гарбовський, – сам встановлює

ступінь відповідальності як перед автором оригіналу, так і перед читачем; він виробляє власну норму відповідності тексту перекладу текстові оригіналу” [7, 312].

З усього видно, що перекладацькі погляди М. Гулака не обмежувалися формальною еквівалентністю, де все ґрунтується на характері міжмовних відповідників. Йому імponує переклад твору “як він є”, коли, за словами Й. Гете, “один текст існує не замість іншого, а замінює його”, хоч своєю роботою над “Витязем...” М. Гулак удається до прозового перекладу. Згадаймо, проте, Гете: “Проза, – спостерігає він, – повністю знімає всі особливості першоджерела, написаного віршами, і навіть поетичне захоплення зводить до певного загального рівня, але для початку робить величезну послугу тому, що переклад цей входить у наше звичне домашнє національне середовище як щось нове і прекрасне...” [13, 189]. Якщо перечитати початок Гулакової лекції про Руставелі (вона була надрукована повністю 1884 року в №26 “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа”), можна переконатися, що саме таке завдання й переслідував М. Гулак, перекладаючи твір. Пізніше, 1966 року, перечитуючи прозовий переклад М. Гулака, грузинський літературознавець Н. Поракішвілі констатуватиме: “Хоч прозаїчний переклад і зв’язував його, ставив <...> немало технічних труднощів, <...> перекладач зумів зберегти і передати емоційну виразність оригіналу” [23, 39].

Але найвищий/останній із трьох етапів перекладу (за Гете) – розуміння, засвідчене Гулаковою лекцією “Про “Барсову шкуру” Руставелі”, запропонованим перекладом усе ж не було реалізоване. Чому? Я й тепер сумніваюся у правильності відповіді. М. Гулак читав і доскіпливо аналізував німецький переклад А. Лейста (“Іверія” І. Чавчавадзе друкувала його рецензію), як видно, знав про спроби Н. Кукольника, І. Бартдинського, польський переклад К. Лапчинського, уважно стежив за студіями М. Броссе і Д. Чубінашвілі. Відомий руставелезнавець Л. Менабде (мені випала честь слухати його у Тбіліському університеті) міркував, що вже в той час про Руставелі було написано багато; на це вказує й О. Баканідзе, спостерігаючи за працею М. Гулака [1, 93-94]. Сам же М. Гулак, свідомий того, що “час остаточного перекладу грузинської поеми... ще не настав”, вважав, що перекладам “мають передувати сумлінні критичні праці самих грузинів, які ґрунтуються на глибокому знанні історії грузинської мови, на широких археографічних розвідках, а також на естетичному відчутті” [9, 4]. Такі роздуми М. Гулака дають можливість спостерігати за характером/особливостями його рецепції поеми Руставелі й тими чинниками, що сприяли сприйняттю твору ним як читачем/адресатом. М. Гулак вибудовує модель сприйняття, в якій особливо важлива його, читача, особиста налаштованість. У такому “рецептивному акті” спрацьовують різні чинники, насамперед “внутрішня підготованість естетичного сприйняття” [14, 57]. Своїм вибором/роботою над “Витязем...” М. Гулак досить точно відтворює характер тогочасної літературно-критичної парадигми кінця ХІХ ст., якій, на думку літературознавців, властивий “погляд на засвоєння здобутків іноземних літератур як на спосіб не відстати від світу, запобігти культурній ізоляції, долучитися до культурних надбань інших народів” [14, 36]. Наприклад, за С. Мітосек, Д. Уліцькою, З. Генік-Березовською, переклад розцінюється як наступний опісля рецензій, оглядів інших літератур крок рецепції у вибудованій парадигмі [див.: 8; 17; 25]. Визначений М. Гулаком кут зору на поему дає підстави простежити за процесом осмислення поеми, багатства закладених сенсів, гнучкістю образів, урешті, естетичними смаками та літературною компетенцією реципієнта.

На перших двох аспектах критика акцентувала досить часто: варто згадати тут спостереження П. Умікашвілі, Н. Поракішвілі, О. Баканідзе, О. Мушкудіані, М. Павлюка, М. Бажана. Інші моменти констатувалися, але не досліджувалися, хоч вони чи не найповніше розкривають індивідуальність реципієнта. Безумовно, М. Гулак добре орієнтувався у грузинській літературі. Але те, як прочитав “Витязя...”, переконає і в його обізнаності зі світовою літературою взагалі. Саме ці знання дозволили при прочитанні “Витязя...” вибудувати універсальний за характером типологічний ряд, “практично необмежений обсяг експериментального матеріалу” [5, 114] європейських і східних творів, на якому постала Руставелева поема.

Послугуючись методом паралельного зіставлення різних творів, в основному епохи Середньовіччя, М. Гулак показує не лише спільне, а й відмінне, власне грузинське, зумовлене об’єктивними і суб’єктивними факторами. “Зіставний контекст”, втворений дослідником, – це почасти не історичне довкілля, генетичні та контактні зв’язки, а “експериментальне поле відношень, сфера пізнавальних випробувань предмета” [5, 116]. Подібні підходи до прочитання “Витязя...” були й до М. Гулака. Так, М. Броссе, Є. Болховітінов, наприклад, акцентували на західному “векторі” – піснях трубадурів, поемі Аріосто, поезії Оссіана. М. Гулак, не дотримуючись часової чи причинно-наслідкової появи творів, що допускають зіставні підходи, помітно розширює порівняльний контекст: це не тільки поема Аріосто, а й “Іліада” та “Одіссея” Гомера, Боярдо, “Нібелунги”, “Слово о полку Ігоревім”, “Шах-наме” Фірдуосі. “З легкої руки Броссе, – спостеріг П. Умікашвілі, – у літературі починає поширюватися думка, ніби поезія Руставелі є східною... Броссе свою думку про східне походження... обставляє різними спостереженнями” [26, 31]. М. Гулак іде далі. Про це свідчать міркування, викладені у праці “Про “Барсову шкуру” Руставелі”. Попри певні неточності, викликані загальним рівнем тогочасного руставелезнавства, М. Гулак одним із перших аналізує поему Руставелі, використовуючи підходи як генетично-контактні, так і типологічні, що давали змогу врізноманітнювати напрямки дослідження, серед яких найголовнішими були три. Перший – Руставелі і літератури християнського й мусульманського Сходу, де поема розкривається як твір, у якому переплітаються традиції різних культур, не лише персомовної – “Шах-наме” Фірдуосі, “Віс і Рамін” Гургані, “Хамсе” Нізамі, “1001 ночі”, а й візантійської, яку Руставелі добре знав і на зразках якої вчився (Пселл, Т. Продром, С. Метафраст, Макремболіт).

Другий напрямок – Руставелі і європейська література. Оперуючи багатим фактичним матеріалом, послугуючись зіставними підходами, М. Гулак працює в основному в синхроністичній площині, акцентуючи на тематичних, образних, жанрових, стильових подібностях, встановлюючи їх “ближні й віддалені контексти” [5, 111]: “Вік Руставелі, – наголошує автор, – ...був віком трубадурів і мінезінгерів, віком найбільшого розквіту романтичного кохання... Ні класична давнина, ні Схід не знали такого кохання і такого високого шанування, мало не обожнювання жінки” [10, 25]. Обізнаність з арабською та перською поезією, “еротичною літературою Сходу”, принципами творення образів підводить М. Гулака до думок, що стосуються майстерності автора: “Автанділ, – читаємо у критика, – уявляється нам типом східного християнського рицаря, який не поступається доблестю і хоробрістю перед західними Роландом і Танкредатами” [10, 26]. Зіставляючи твори різних літератур (європейських, східнослов’янських, східних), М. Гулак намагається визначити жанрові особливості Руставелевого твору. Для нього це “не наївна епопея на зразок “Іліади”, “Одіссеї” чи “Нібелунгів”. Її навряд чи можна поставити

поряд зі “Словом о полку Ігоревім”, *chanson de geste* про Роланда і т. ін. <...> “Барсова шкура”, – підсумовує автор, – скоріше подібна до романтичних поем Аріосто і Боярдо” [10, 25]. У цьому переконують і зображені герої, і зміст поеми.

Третім і чи не найголовнішим у праці М. Гулака напрямком порівняльного / зіставного вивчення “Витязя...” слугує національна основа твору. Для дослідника важливо було, як видно, віднайти не лише аналогії, подібності, а й контрасти, які давали змогу переконливіше, у новому “світлі” розкрити феномен Руставелі. Контекстуальний аналіз, до якого вдався М. Гулак, вигідно вирізняє його рецепцію “Витязя...”. Бо, як показують компаративні висліди, “чим більший просторовий і часовий обсяг літературного матеріалу залучено до зіставлення, тим ширший твориться порівняльний контекст, з якого, відповідно, випливають певніші та переконливіші висновки” [5, 117]. Прагненням визначити “суто ідеальне”, фантастичне від “справжнього”, зацентувати на місцевому колориті, що “складає одну з найвищих окрас усієї поеми” [10, 19], викликане осмислення задуму, виражальних засобів, усього, що розкривало філософію поета, творчість якого зросла на могутній основі фольклору, тогочасної грузинської літератури (М. Хонелі, Чахрухадзе, Шавтелі, Тбілелі тощо), літератур мусульманського та християнського Сходу. М. Гулак переконливо стверджує грузинське походження твору, а натяки на “стару перську повість” трактує як художній прийом, “поетів викрут з метою відвести очі сучасників” [10, 21].

З погляду здобутків сучасної науки можна висловлювати різні думки стосовно міркувань М. Гулака про розвиток любовної теми в поемі й у цьому зв’язку – образів Таріеля, Автанділа, Тінатін, Нестан-Дареджан. Автор ніде не говорить про “відлуння” суфізму, суфійської містики в поемі. Однак і зв’язку зі східною поезією не заперечує. Руставелі, зауважує критик, поему “починає препишним звертанням до божества, цілком у дусі східної поезії” [10, 23]. Можна, отже, вважати, що поглядами на суфізм М. Гулак схиляється до думки про нього як явище суто східне. Про це пізніше говоритиме й М. Бажан, відтворюючи розмаїтий світ руставелівських метафор, які, маючи неповторний “авторський відбиток” [див.: 27], зберігали сліди/традиції перської поезії, “пишної і складної метафори середньовічного Ірану”, “поетичного шифру східної поезії”. Дешифруючи найчастіше вживані з них, наприклад, І. Шах, Є. Бертельс, в українському літературознавстві – М. Ільницький, Я. Полотнюк не випадково розкодовують їх доступною мовою [див.: 3; 12; 21; 28]. Для Руставелі це “спосіб” і “засіб розуміння дійсності” (С. Чіковані), його філософія, кут проникнення у світ. Те ж стосується й Гулакового сприйняття інших поетичних прийомів (зокрема алітерації), які, на це не раз указує і Р. Чілачава [див.: 27], доповнювали/поглиблювали образну систему поеми.

Нарешті, Гулакове прочитання “Витязя...” постало як одне з небагатьох у той час досліджень з порівняльного віршування. Це проглядається не лише у спробі простежити способи перекодування літературного твору мовою інших видів мистецтв (наприклад, “Травіати” Верді), а й у прочитанні видання М. Броссе та зроблених висновках. М. Гулак не приймає монотонного вірша Броссе: “Грузинська мова, – переконує він, – як і всі нові європейські <...>, дотримується не так довготи і короткості звуків, як наголосу”. І далі: “Руставелі користується тією свободою, при якій кожному стопу можна замінити іншою <...>, аби тільки зберігався такт, як у музиці” [10, 23]. Інакше кажучи, ідеться про “природній”, “вітальний”, за В. Беньяміном [див.: 2], переклад,

який перебуває в “найщільнішому зв’язку” із першоджерелом¹. М. Гулак не поділяє думок про силабічну природу вірша Руставелі, де визначальними мали бути склад як ритмічна одиниця та цезура. На переконання дослідника, він набагато ближчий до метричного Гомерового й Вергілієвого гекзаметра, який широко використовувався в багатьох жанрах середньовічної поезії; він поступово адаптувався до української силабо-тонічної системи [див.: 18, 215], що також могло позначитися на Гулаковому сприйнятті вірша Руставелі. Хоч головним, як це видно було із задуму, для вченого була не поетика як така, тобто не те, що належить до техніки вірша, а насамперед сутність і значення твору, “самовизначення” поета, або ж, за Е. Курціусом, “напруження”, “місце поезії в духовному космосі середньовіччя”, “форми екзистенції поета” як одного з його представників. Вражала божественна поетова одержимість: “на неї, – уточнював Е. Курціус, – можна було натрапити у всій поезії античності, й уже загальником... вона стала в середньовіччі” [16, 533].

Коли 1847 року П. Куліш радив М. Гулакові перебратися з Дерпта до Північної столиці, він навряд чи й міг передбачити, що “серцем” його діяльності стане Грузія. Обнадійливі слова з листа “здесь вы можете достигнуть всех своих целей даже лучше, <...> можете много сделать для литературы украинской” [див.: 19] справилися не в Петербурзі, а в Тифлісі.

Беручи до уваги те, що виголошені М. Гулаком обидві лекції датовані 1 і 20 березня 1884 р., можна погодитися з думкою, що О. Лотоцький (О. Л-ій, О. Любенький) міг їх не знати, так само і спроб перекласти Руставелі, здійснених О. Навроцьким [22, 48]. О. Мушкудіані, наприклад, доводить, що О. Лотоцький, автор публікації “Історико-літературні перспективи Грузії” [див.: 20], перебував під впливом літературознавчих праць О. Хаханашвілі, зокрема його “Нарисів з історії грузинської літератури” [22, 47]. Але праця О. Лотоцького з’явилася, як відомо, у львівській “Правді” 1894 року. Чотири ж об’ємні томи О. Хаханашвілі побачили світ упродовж 1895–1907 рр., зокрема ті два, що безпосередньо стосуються епохи Руставелі та його поеми – тт. II і III – 1897–1902 рр. (Ідеться про ті томи, які друкувалися в “Чтениях”, бо, як відомо, грузинською та французькою вони друкувалися на початку ХХ ст.). Про все це детально розповість А. Кримський на сторінках “Трудов восточной комиссии императорского московского Археологического общества” 1913 року (т. IV), віддаючи данину поваги колезі, авторитетному вченому². Отже, припущення О. Мушкудіані відпадає. Вірогіднішим може бути інше джерело – уже згаданий “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”, де того ж 1884 року було надруковано праці М. Гулака російською мовою; дослідження О. Цагарелі, В. Міллера та інших картвелологів, які зберігаються в бібліотеці І. Франка, також пізніші. Прийнятніше для мене інше джерело – усе той же М. Броссе, чиє ім’я як одного з найперших у Європі дослідників грузинської та вірменської літератур було добре відоме в Росії, оскільки понад сорок років він працював у Петербурзькій Академії наук, у відділі вірменської та грузинської словесності [6, 747]. Не відкидаю й польського перекладу К. Лапчинського, надрукованого в журналі “Biblioteka Warszawska” за 1880 р. До нього апелюють і М. Гулак, і М. Броссе. “Здавалось, – згадував А. Кримський, – що після

¹ Грузинський дослідник українського перекладу “Витязя...” Р. Чілачава, перечитуючи “хорей восьмистопні”, наголошував, що Бажанові “вперше серед перекладачів на слов’янські мови (вдалося) відтворити метричний лад першотвору, <...> домогтися адекватного відтворення прототексту в умовах міжмовного перекодування” [27, 35], знайти шлях до відтворення високого й низького шаїрі – чотирирядкової шістнадцятистопної строфи з дактилічним римунням. Пізніше до нього звертається і М. Рильський.

² Те ж стосується й книжки А. Ляйста “Georgien”, яка з’явилася 1885 р., та праці К. Устияновича “Кавказ. Етнографічно-історична розвідка” (Львів, 1902) тощо.

праць М. Броссе не залишилось нічого невідомого в Грузії”. І далі послався на спостереження акад. Бьотлінга про Броссе: “Він витрусив усе з мішка грузинської літератури, не залишивши в ньому нічого” [15, 203]. Висновок А. Кримського, що й тоді “узагальнюючого компендію грузинської літератури не було, і його мали ще створити” [15, 204], навряд чи може поставити під сумнів популярність виконаного М. Броссе перекладу “Витязя...”. Це підтверджують і спостереження Умікашвілі про роботу вченого: “Як далеко сягнуло це вивчення поеми у Броссе, можна судити з того зразка, який ми знаходимо в передмові до неї у петербурзьких виданнях його і Чубінова” [26, 30]. Але найголовніше, що, власне, і дає підстави визначати лінію читання М. Броссе – О. Лотоцький, це завдання, яке ставили обидва автори, працюючи над поемою, потужний акцент на біографічному компоненті та зв’язку “Витязя...” зі східною поезією. О. Лотоцький так само, як і М. Броссе, не заперечує східного/іранського походження поеми, щоправда, менш переконливо “обставляє” свої думки “застереженнями”, що властиво М. Броссе. О. Лотоцький не лише наголошує на впливові поезії Сходу на “Витязя...”, а й вважає поему перекладом із перської, як видно, покладаючись на слова Руставелі. Проте, якщо М. Броссе ставить за мету розкрити “Витязя...” як явище естетичне, художнє, і цим викликана й відповідна увага до архітектоніки твору, образної системи свого/грузинського і чужого/перського, традицій мусульманського і християнського Сходу, увагу О. Лотоцького найбільше привертає зображена епоха, “час Тамари”, що був “часом найвищого розквіту літературних сил Грузії” [20, 7]. Тому посилена увага до ідей “Витязя...”, тих чинників (передовсім суспільно-політичних), що сприяли популярності Руставелевого твору, навіть якщо це й переклад. Апеляції до “Слова о полку Ігоревім”, на які натрапляємо тут, зумовлені передовсім прагненням акцентувати на суспільно-, а не літературно-типологічних, іманентних для мистецтва слова явищах, на тих соціальних та ідейних факторах, “окремих галузях суспільної свідомості, <...> які специфічним способом утілюються в літературі” [11, 178] і, на думку О. Лотоцького, позначилися на філософії твору, поетичному мисленні Руставелі.

Праці М. Гулака та О. Лотоцького, між якими не більше десяти років, відзначені різними завданнями, а отже, і різними підходами, способами рецепції. Загострений інтерес до грузинського слова, усього, що відбувалося на “кавказькому мості”, який не випускали із поля зору ні М. Драгоманов, ні І. Франко, М. Грушевський, А. Кримський, бачимо в М. Гулака. А однією з перших в Україні, хай навіть із багатьма типовими для тогочасного руставелезнавства похибками, стала праця О. Лотоцького, популяризаторський характер якої, однак, не заступив собою фахової роботи, точніше того її рівня, на який міг вийти читач/критик, не володіючи мовою оригіналу. Обидві праці становлять незаперечний інтерес і з погляду розвитку порівняльного літературознавства в Україні. Вони, насамперед Гулакова, продовжують напрям порівняльного літературознавства (ще не чітко визначений, науково обґрунтований), започаткований М. Максимовичем, М. Сумцовим, О. Котляревським, що засвідчував, як урізноманітнювався матеріал, змінювалися вектори досліджень, модифікувалися підходи до матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баканідзе О. Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини. – К., 1984.
2. Беньямін В. Завдання перекладача // *Хист і глузд. Теорія і практика перекладу.* – К., 2011.
3. Бертельс Е. Суфий и суфийская литература // *Бертельс Е. Избранные труды.* – М., 1965. – Т. 3.
4. Брагинский И. 12 миниатюр. От Рудаки до Джами. – М., 1972.
5. Будний В., Гльницький М. Порівняльне літературознавство. – К., 2008.
6. Веселовская Н. Броссе Марий Иванович // *Краткая литературная энциклопедия.* – М., 1962. – Т. 1.

7. *Гарбовский Н.* Теория перевода. – М., 2004.
8. *Геник-Беззовська З.* Грані культур. – К., 2000.
9. *Гулак Н.* О “Барсовой коже” Руставели. Две речи, произнесенные в тифлисском “Кружке” 13 и 20 марта 1884 г. – Тифлис, 1884.
10. *Гулак М.* Про “Барсову шкуру” Руставелі // *Райдужними мостами.* – К.: Дніпро, 1968.
11. *Дюришин Д.* Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1979.
12. *Льницький М., Полотнюк Я.* Співець людяності // *Румі.* Поезії. З фарсі. – К., 1988.
13. *Копанів П.* Вопросы теории и истории художественного перевода. – Минск, 1972.
14. *Корбич Г.* Захід, Польща, Росія в літературно-критичному дискурсі раннього українського модернізму. Вибрані аспекти рецепції. – Познань, 2010.
15. *Кримський А. О.С. Хаханов* // *Райдужними мостами.* – К.: Дніпро, 1968.
16. *Куриціус Е.* Європейська література і латинське середньовіччя. – Львів, 2007.
17. *Література.* Теорія. Методологія” (упоряд. Д. Уліцької). – К., 2006.
18. *Літературознавча енциклопедія.* – К., 2007. – Т. 1.
19. *Лист П.* Куліша від 1847 р. // ЦДАОР ССРСР (Центральный государственный архив Октябрьской революции ССРСР). – Ф. 109. – Эксп. 1. – Д. 81. – Ч. 2. – Арк. 1-7.
20. *Любенький О. (Лотоцький О.)* Историко-літературні перспективи Грузії // *Правда* (Львів). – 1894. – № 12.
21. *Мудрость суфиев.* – М.; СПб, 2001.
22. *Мушкудіані О.* З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1986.
23. *Поракішвілі Н. М. І.* Гулак і грузинська культура // *Райдужними мостами.* – К.: Дніпро, 1968.
24. *Сборник* материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 4. – Тифлис, 1884.
25. *Теорія літератури в Польщі:* Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2008.
26. *У. (Умікашвілі).* Про поезію Руставелі. З приводу брошури д. Гулака // *Райдужними мостами.* – К.: Дніпро, 1968.
27. *Чілачава Р.* “Майже кіло віршів, та всі хорєями восьмистопними”, або про народження українського “Витязя” // *Руставелі Ш.* Витязь в тигровій шкурі / З груз. пер. М. Бажан. – К., 2004.
28. *Шах Идрис.* Суфизм. – М., 1994.

Отримано 22 листопада 2012 р.

м. Київ

